

здійснювалося різними методами — від профілактичних бесід в управліннях КДБ, перевірок на професійній основі до порушення кримінальних справ, які тягнули за собою тривалий термін ув'язнення.

Одним із засобів боротьби з інакодумством стало порушення кримінальних справ за сумнозвісними 62 і 197 статтями КК УРСР. Крім того, в звинувачувальних висновках чільне місце займало серед іншого «антирадянське трактування чехословацьких подій». Як приклад, можна навести кримінальні справи викладача вищого військового навчального закладу Г. Алтуняна⁸⁰, правозахисника, генерала П. Григоренка⁸¹, доцента Кіровоградського педагогічного інституту ім. О. С. Пушкіна Г. Дубовова⁸², літературного працівника редакції газети «Черкаська правда» В. Захарченка⁸³, заступника завідувача відділу пропаганди і агітації Черкаського обкому КПУ (звільненого із посади незадовго до порушення кримінальної справи) М. Ліхцова⁸⁴, вчителя з Житомирської області Д. Мазура⁸⁵ та ін.

Відаючи належне викладеним фактам, необхідно зазначити, що суспільна підтримка для Комуністичної партії СРСР і державної влади була дуже важливою, тому їй необхідно було сформулювати позитивну громадську думку. Це було потрібно і для стабільності режиму, аби уникнути опору та критики, і для демонстрації західним країнам домінуючих настроїв.

Аби виправдати дії і втручання у внутрішні справи іншої країни, керівництво СРСР намагалося дискредитувати демократичні процеси в Чехословаччині. Ці процеси називалися «контрреволюцією», тлумачилися як «намагання відновити буржуазний лад».

Виявлені документи доказово свідчать, що події 1968 р. в Чехословаччині неоднозначно сприймалися в Україні. Обґрунтування введення військ до ЧССР викликало сумнів у колах української наукової, творчої інтелігенції, серед студентської молоді, робітників, селянства, духовництва, які вбачали у тискові на Чехословаччину відхід від принципів демократії, забезпечення прав і свобод людини.

⁸⁰ ГДА СБ України, м. Харків, спр. 032915.

⁸¹ ГДА СБ України, м. Одеса, спр. 24994-П.

⁸² ГДА СБ України, м. Кіровоград, спр. 12541-П.

⁸³ ГДА СБ України, м. Черкаси, спр. 12237-ФПД.

⁸⁴ Там само, спр. 12239-ФПД.

⁸⁵ ГДА СБ України, м. Житомир, спр. 29792-П.

Події 1968 р. в Чехословаччині певним чином сприяли підйому українського національного правозахисного руху, в якому через «Працьку весну» визрівала ідея можливості реальних змін у тоталітарній системі, що знайшло свій вияв у різноманітних формах невдоволень — від відкритого засудження окупації ЧССР до поширення листівок, прокламацій, здійснення інших протестних акцій.

Загалом події «Працької весни» стали важливим явищем суспільно-політичного життя Європи другої половини ХХ ст., однією з найсерйозніших політичних криз у соціалістичному таборі. Вони також вплинули на подальшу зовнішню і внутрішню політику СРСР та діяльність радянських репресивних структур.

Ідеї «Працької весни» неабияким чином вплинули на зародження, вже на новому витку історії, антиавторитарних ідей, що втілювалися на практиці у 80-х рр. ХХ ст., і що призвели, зрештою, до зміни суспільного устрою в СРСР і країнах Східної Європи.

*Олег Бажан
(м. Київ)*

Суспільні настрої в Україні у ході чехословацької кризи 1968 року за донесеннями радянських спецслужб

Bazhan O. Public opinion in Ukraine during Czechoslovak crisis of 1968 (by the reports of Soviet secret services).

Based on the unknown documents from the State archive of Security Service of Ukraine, the author investigated reaction of the Ukrainians on the events of «Prague spring» of 1968, as well as actions of communist authority of the USSR aimed at suppression of attempts to democratize of Czechoslovakia.

З обранням 5 січня 1968 р. на пленумі КПЧ першим секретарем ЦК Компартії Чехословаччини Олександра Дубчека у цій центральноевропейській країні розпочався період політичної лібералізації, який увійшов у світову історію під назвою «Працька весна». Нове керівництво в особі найбільш освічених комуністичних функціонерів (О. Дубчек, З. Млинарж, Й. Смерковський) проголоси-

ло курс на трансформацію існуючих державних інституцій та створення нової моделі соціалістичної демократії. Програма суспільно-політичних реформ, спрямованих на побудову «соціалізму з людським обличчям», підтримка її широкими верствами чехословацького суспільства, викликала занепокоєння Кремля.

Серйозна стурбованість діями реформаторів у сусідній державі спостерігалася і серед партійного керівництва Української РСР. На березневому пленумі ЦК КПУ 1968 р., присвяченому покращенню постановки партійної інформації, секретар Дніпропетровського обкому КПУ О. Ватченко у виступі вказував:

«Необхідно значно покращити інформацію по міжнародним питанням. Необхідно оперативно та своєчасно давати глибокі та кваліфіковані роз'яснення у пресі хоча б у закритих оглядах, так як пропагандисти, агітатори та партійні працівники часто не можуть правильно відповісти на питання трудящих із-за несвоечасного узагальнення інформації по різним проблемам міжнародного життя»¹.

В одному з інформаційних листів, направлених навесні 1968 р. до ЦК КПРС, перший секретар ЦК КПУ П. Шелест наголошував:

«Найбільш широко вказані події коментуються у прикордонних із ЧССР областях республіки, де населення має можливість прослуховувати чехословацькі радіотелевізійні передачі і куди безпосередньо з ЧССР по пошті та по каналу приватного в'їзду проникають різноманітні друковані матеріали, в тому числі видання, в окремих номерах яких опубліковані наклепницькі та антирадянські матеріали»².

Усвідомлюючи «загрозу завоюванням соціалізму» з боку «чехословацьких ревізіоністів», вище політичне керівництво республіки прагнуло створити щільний заслін впливу демократичного руху у ЧССР на українське суспільство. З метою припинення шляхів проникнення в Україну об'єктивної інформації про політичні процеси у Чехословаччині (лише в Закарпатську область, за даними «Союздруку», на травень 1968 р. надходило 248 назв чехословацьких газет і журналів, загальним разовим тиражем 4455 прим.³) партійні органи Закарпатської, Івано-Франківської, Львівської, Тернопільської областей вживали заходи для попередження роз-

повсюдження газети «Нове життя», журналів «Дукля» та «Дружно вперед», які висвітлювали життя українців ЧССР, проблеми легалізації греко-католицької церкви на Пряшівщині, знайомили читачів з ідеями лідерів «Празької весни»⁴. На прохання партійної еліти Західної України відділ пропаганди і агітації ЦК КПУ у травні 1968 р. звернувся до відділу пропаганди ЦК КПРС з пропозицією розглянути питання про доцільність обмеження надходження чехословацьких періодичних видань у масштабах СРСР⁵. У ході неоголошеної інформаційної війни не обходилося без курйозів. Через численні запитання, які надходили у Закарпатський обласний комітет КПУ від пропагандистів, лекторів, агітаторів та пересічних громадян про події в Чехословаччині після січневого 1968 р. пленуму КПЧ, секретаріат обкому у березні 1968 р. дав згоду на передрук в газеті «Закарпатська правда» окремих положень з промови О. Дубчека. Однак, вже на початку квітня бюро Закарпатського обкому КПУ ухвалило постанову «Про помилковість передруку матеріалу з газети «Руде право», в якій було звернено увагу секретаря обкому КПУ В. Белоусова на недостатній рівень контролю за відбором матеріалу для передруку в газеті «Закарпатська правда»⁶.

Посилена агітаційно-пропагандистська робота, зорієнтована на формування «правильної» громадської думки щодо подій в Чехословаччині, спостерігалася не лише у географічно наближених до ЧССР областях України, а й у центральних та південних регіонах республіки. Проблемою впливу «Празької весни» на широкі верстви населення серйозно переймалися в Одеській обласній партійній організації. Відомо, що на засіданні секретаріату Одеського обкому КПУ від 19 серпня 1968 р. було прийнято рішення про створення інформаційної групи для вивчення та узагальнення висловлювань та відгуків трудящих Одеської області про події у Чехословаччині у складі 11 осіб⁷.

Характер проголошених реформ у ЧССР, помітні розшарування в оцінці чехословацьких подій населення республіки спонукали високих партійних функціонерів УРСР услід за кремлівським керівництвом розгорнути чергову ідеологічну кампанію, спрямова-

¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України), ф. 1, оп. 1, спр. 2050, арк. 72.

² Там само, оп. 25, спр. 1, арк. 166.

³ Там само, спр. 28, арк. 100.

⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 28, арк. 166.

⁵ Там само, арк. 101.

⁶ Там само, ф. 17, оп. 1, спр. 117, арк. 116.

⁷ Там само, ф. 1, оп. 54, спр. 278, арк. 4.

ну на «зміцнення комуністичної переконаності, почуття радянського патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму у кожного комуніста і радянської людини», розпочати боротьбу з різними проявами інакодумства. Так, перший секретар Чернігівського обкому КПУ М. Борисенко у листі під назвою «Про деякі недоліки у вихованні молоді» від 9 квітня 1968 р. звертав увагу П. Шелеста та В. Щербинського на ідейний зміст іноземних кінокартин, закуплених в тому числі і в Чехословаччині:

«У виховній та ідеологічній роботі дрібниць не буває [...]. Від дрібних помилок у виховній роботі до серйозних політичних провалів теж невелика відстань. Це особливо переконливо підтверджується останніми подіями в ряді європейських держав. Виникають питання, чому ми закупаємо [значну] кількість безідейних, пронизаних буржуазними звичаями кінокартин, чому наші кіностудії все більше і більше створюють кінокартини, що наслідують Захід?»⁸.

Піднесенням демократичного руху у ЧССР та контрзаходами в СРСР, вдало скористався перший секретар Дніпропетровського обкому КПУ О. Ватченко, який започаткував ідеологічний похід проти письменника О. Гончара та його нового твору «Собор» (в образі негативного герою роману Володьки Лободи партократ побачив натяк на власну персону). За зовні непомітним сигналом критика ідейно-шкідливого роману «Собор» активно поширилася в різних областях України⁹.

У контексті агітаційно-пропагандистської роботи на тлі подій у Чехословаччині важливу роль вище партійне керівництво України відводило також обміну між порідненими областями УРСР та ЧССР учасниками художньої самодіяльності, спортсменами, ветеранами Другої світової війни. По лінії Українського товариства дружби та культурних зв'язків із зарубіжними країнами передбачалося регулярно направляти Культурному союзу українських трудящих ЧССР кінофільми, літературу, виставки про досягнення Радянського Союзу у галузі економіки та культури. У листі до ЦК КПРС від 17 червня 1968 р. П. Шелест просив дозволу створити у м. Овруч Житомирської області на громадських засадах музей Яна Налепки (1912–1943 рр.) і бойової співдружності радянсь-

⁸ ЦДАГО України, ф. 17, оп. 1, спр. 118, арк. 102.

⁹ Див. докладніше: *Тронько П., Бажан О., Данилюк Ю.* Тернистим шляхом до храму: Олесь Гончар в суспільно-політичному житті України 60–80-і рр. ХХ ст.: Зб. док. та матер. – К., 1999.

ких та чехословацьких партизан у роки Великої Вітчизняної війни¹⁰.

Розробляючи програми візитів українських офіційних делегацій на рівні партійних, комсомольських органів до ЧССР, партійно-державний апарат республіки одночасно прагнув всілякими засобами звести нанівець неформальне спілкування між громадянами УРСР та Чехословаччини. У розпал «Празької весни» за обмеження туристичних поїздок до Чехословаччини послідовно виступав Закарпатський обком КПУ. На початку серпня 1968 р. згідно з розпорядженням Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти СРСР було припинено обмін між радянськими та чехословацькими студентами¹¹.

У масованій агітаційно-пропагандистській кампанії вищого політичного керівництва СРСР проти реформаторського курсу О. Дубчека певна роль відводилася радянським спецслужбам. У згаданий період на органи держбезпеки покладалася завдання по боротьбі з «акціями ідеологічної диверсії противника». ЦК КПРС зобов'язав органи КДБ за допомогою специфічних засобів та методів «зривати підготовлені розвідками імперіалістичних країн ворожі акції проти СРСР, забезпечувати радянських людей від підступів ідеологічних диверсантів»¹². Як стверджували автори підручника «История советских органов государственной безопасности» (М., 1977), колегія КДБ при РМ СРСР у рішенні, оголошеному наказом № 0051 від 8 травня 1968 р., вказала, що боротьба з ідеологічною диверсією є одним з найважливіших завдань органів держбезпеки і зобов'язала здійснювати активні заходи по виявленню та припиненню задумів зарубіжних антирадянських організацій, які займаються підіривними ідеологічними акціями проти Радянського Союзу¹³.

Спираючись на вироблені на Луб'янці циркуляри, Комітет державної безпеки при РМ УРСР регулярно інформував ЦК КПУ про досвід проведення реформ у ЧССР, знайомив вище політичне керівництво УРСР із загальною характеристикою настроїв населення республіки щодо подій у Чехословаччині.

¹⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 1, арк. 194.

¹¹ Там само, спр. 31, арк. 137.

¹² *История советских органов государственной безопасности. Учебник.* – М., 1977. – С. 549.

¹³ Там само.

Особливо ретельно органи держбезпеки вивчали реакцію населення Закарпаття на процеси у сусідній державі. Прискіплива увага чекістів до регіону обумовлювалася тим, що «Закарпаття раніше входило до складу Чехословаччини. Значне число жителів цієї області мають родичів в ЧССР [...]. На територію області приїжджає значна кількість громадян ЧССР, у зв'язку з чим, населення області більш поінформоване про події в ЧССР»¹⁴.

Поряд з проблемою блокування інформаційних потоків з ЧССР турботою радянських спецслужб стала нейтралізація чуток про повернення в недалекому майбутньому Закарпаття до «оновленої» Чехословаччини. Викликало занепокоєння співробітників КДБ і тематика розмов студентів Ужгородського університету. Навесні 1968 р. молодь обласного центру із зацікавленням обговорювала шляхи реформи вищої освіти, запровадження свободи слова в ЧССР та висловлювала побоювання на кшталт: «Наші введуть війська та знову все там придушуть»¹⁵. В одному з інформаційних повідомлень (за 17 травня 1968 р.) голова КДБ при РМ УРСР В. Нікітченко просив відділ адміністративних органів ЦК КПУ «у зв'язку з ускладненням оперативної обстановки в прикордонних областях УРСР [...], викликаній міжнародними подіями, посиленням ідеологічної диверсії зі сторони країн головного противника, активізацією ворожого антирадянського елементу», збільшити штатну чисельність управлінь КДБ при РМ УРСР по Волинській, Львівській, Закарпатській, Чернівецькій, Івано-Франківській областях на 208 штатних одиниць¹⁶. Найбільше занепокоєння по лінії місцевих партійних органів та спецслужб викликала робота Чопського відділу КДБ, в якому оперативну роботу проводив співробітник відділення сусіднього Свалявського району¹⁷.

Одночасно реалізацією організаційно-штатних заходів з кадрового поповнення контррозвідувальних підрозділів, у 1968 р. продовжувалося удосконалення служби перлюстрації кореспонденції (ПК). Подальше поліпшення роботи служби ПК йшло по лінії цільнішої взаємодії з контррозвідувальними підрозділами, які допомагали цій структурі у виборі ділянок для організації контро-

лю за поштовими потоками і видачею кореспонденції¹⁸, в тому числі, які стосувалася «чехословацької тематики».

Протидіючи різноманітним спробам поширення інформації про події у Чехословаччині, органи держбезпеки УРСР також змушені були здійснювати різноманітні заходи для нейтралізації наслідків численних висловлювань робітників, селян, студентів, наукової і творчої інтелігенції, інженерно-технічних працівників, відмінних від графаретних кліше партійно-державного керівництва СРСР стосовно «Празької весни».

Можна погодитися з думкою дослідника В. Дмитрука, який стверджував, що ідеї «Празької весни» не просто політизували суспільство, а й послужили дієвим чинником подальшого розвитку опозиційного руху в Україні¹⁹. Документи радянських спецслужб свідчать, що саме у 1968 р., у порівнянні з минулими роками, простежувався процес зростання опозиційних настроїв населення України, який найбільше проявився у виготовленні та розповсюдженні антирадянських листівок, анонімних листів та надписів. Про масштаби проявів такого роду протестних настроїв звертав увагу ЦК КПУ голова КДБ при РМ УРСР В. Нікітченко:

«В 1965 р. на території республіки виготовлено та розповсюджено 922 екземпляра листівок, листів та надписів, в 1966 р. — 641, в 1967 — 1257 і в 1968 р. — 1781»²⁰.

Систематично КДБ при РМ УРСР інформував першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста про випадки, пов'язані зі пошкодженням державних прапорів, портретів керівників партії та радянського уряду, політичних лозунгів, плакатів, стендів передовиків виробництва, святкового оформлення (з 88 проявів в 1967–1969 рр. зафіксовано 18 випадків псування, зривання та підпалів державних прапорів та 70 випадків пошкодження портретів, лозунгів, стендів. Найбільше число таких проявів зустрічалося у Сумській, Черкаській, Луганській, Донецькій, Чернівецькій, Дніпропетровській, Волинській областях²¹).

Пік протестних настроїв у середині українського суспільства припав на кінець серпня 1968 р., після того як війська Варшавсько-

¹⁸ История советских органов государственной безопасности. Учебник. — М., 1977. — С. 560–561.

¹⁹ Дмитрук В. Україна не мовчала. Реакція українського суспільства на події 1968 року в Чехословаччині. — К., 2004. — С. 104.

²⁰ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1 (1972), пор. 4, арк. 263–264.

²¹ Там само, пор. 5, арк. 269–270.

¹⁴ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1 (1971), пор. 3, арк. 47.

¹⁵ Там само.

¹⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 65, арк. 40.

¹⁷ Там само, арк. 30–38.

го договору окупували Чехословаччину. Лише за період з 21 серпня по 7 вересня 1968 р. КДБ при РМ УРСР зафіксував 1182 випадки негативного реагування жителів республіки на події у ЧСР (висловлювання проти введення військ, невтручання у справи Чехословаччини складала 25,8 % змісту критичних суджень; побоювання з приводу можливого виникнення третьої світової війни — 18,1 %; оцінка військових дій СРСР та інших соціалістичних країн як порушення суверенітету, «окупація», «інтервенція» — 17,8 %)²². Наприкінці серпня — на початку вересня 1968 р. до органів КДБ надійшло 23 сигнали про випадки розповсюдження в Україні листівок та прокламацій у зв'язку з розгортанням військової операції на території ЧСР²³. Зі спецповідомлень органів КДБ довідуємося про факти виявлення 24 та 27 серпня 1968 р. у м. Чернігові листівок за підписом «Вільний голос» з протестом проти втручання у внутрішні справи Чехословаччини²⁴. В Управління КДБ по Львівській області 28 серпня 1968 р. був переданий анонімний лист, адресований до редакції газети «Правда», в якому брутальним чином висміювалася зовнішня політика СРСР²⁵. Сигнали про невдоволення «агресією в Чехословаччину» надходили з м. Умані Черкаської області, де 22 серпня 1968 р. біля входу до педагогічного інституту виявили антирадянську листівку²⁶.

Відлуння «Празької весни» докотилося до селища Павлиш Онуфріївського району Кіровоградської області, де 4 вересня 1968 р. була розповсюджена листівка:

«Вступайте у патріотичні сили України. Підтримуйте визвольний рух в Чехословаччині. Павлиш — встань на захист свободи народу Чехословаччини!»²⁷.

За допомогою оперативних заходів органам держбезпеки Одеської області вдалося запобігти намаганням робітника Анатолія Аверичева розклеїти 29–30 серпня 1968 р. в обласному місті листівки на «підтримку чехословацьких контрреволюціонерів»²⁸.

²² ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1 (1972), пор. 9, арк. 37–45.

²³ Там само.

²⁴ Там само, пор. 2, арк. 12–13.

²⁵ Там само, арк. 14.

²⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, пор. 38, арк. 62–63.

²⁷ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1 (1971), пор. 6, арк. 366.

²⁸ Там само, оп. 1 (1972), пор. 2, арк. 73–74.

Разом з тим, зазнали фіаско спроби одеських чекістів віднайти «по гарячих слідах» невідомих, які в ніч з 24 на 25 серпня 1968 р. здійснили 4 написи червоною масляною фарбою на парканах в центрі Південної Пальміри з засудженням введення військ до Чехословаччини²⁹. До кінця 1969 р. тривав активний розшук особи, яка 23 серпня 1968 р. у селищі П'ятихатки Харківської області на території фізико-технічного інституту на дверях трансформаторної будки крейдою залишила напис: «Руки геть від Чехословаччини»³⁰. Безрезультатно завершилися пошуки автора листівок «Хай живе Дубчек!», які були розклеєні на будинках м. Красний Луч Луганської області 24 серпня 1968 р.³¹ Більше року на контролі ЦК КПУ перебувала справа по розшуку автора анонімного листа в газету «Радянська Буковина», в якому засуджувалося введення радянських військ до ЧСР³².

У своєрідний спосіб висловив негативне ставлення до введення радянських військ у Чехословаччину ув'язнений однієї з колоній суворого режиму Донецької області В. Хмелевський. Він написав вірш, який наглядачами буде кваліфіковано як антирадянський:

«Народы России
Скорее проснитесь,
Быстрой оглянитесь,
Вас гнут в три дуги,
Свободу и равенство здесь не найти
Смотрите на Запад
Там двинулись чехи.
И сделали это
Не ради потехи.
Жизнь ведь там лучше,
Большая зарплата,
Но голосуют
За демократов»³³.

Не приховував обурення зовнішньою політикою КПРС український кінорежисер Сергій Параджанов, який введення військ Варшавського договору до ЧСР охарактеризував як «жандармські

²⁹ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1 (1972), пор. 10, арк. 239; оп. 3 (1972), пор. 3, арк. 221.

³⁰ Там само, оп. 1 (1972), пор. 4, арк. 269.

³¹ Там само, пор. 10, арк. 239.

³² Там само.

³³ Там само, пор. 7, арк. 203.

заходи»³⁴. У поле зору радянських спецслужб потрапив технік Ратновського районного вузла зв'язку Волинської області М. Дудкевич, який насмілився привселюдно вдатися до історичних паралелей:

«Радянський уряд зробив із Чехословаччиною те, що зробив Гітлер уночі. Чехословацький народ мирно відпочивав, радянські війська перейшли кордон та окупували ЧССР»³⁵.

У незвичний спосіб на події у Чехословаччині відреагували жителі с. Велюнь Дубровицького району Рівненської області. За оперативною інформацією органів КДБ 25 серпня 1968 р., серед колгоспниць, які працювали в полі, були поширені чутки, що у селі оголошена масова мобілізація чоловіків в армію. Жінки залишили роботу і розійшлися по домівкам³⁶.

До хвилі протесту жителів України приєдналися і громадяни іноземних держав (за період з 21 серпня по 7 вересня 1968 р. в органи КДБ надійшло 370 інформацій про негативні висловлювання 79 іноземців з капіталістичних та 291 з соціалістичних країн, які перебували в УРСР). Найбільше число фактів негативного реагування на заходи Радянського Союзу зафіксовано з боку 258 громадян Чехословаччини³⁷. Відомо, що група слухачів військової академії з Брно, перебуваючи 23 серпня 1968 р. в Одесі, на знак протесту проти втручання СРСР у внутрішні справи ЧССР одягла траурні нарукавні пов'язки і категорично відмовилася їх знімати³⁸.

Перший секретар ЦК КПУ П. Шелест 25 серпня 1968 р. був поінформований про інцидент, який стався у Донецьку під час фестивалю артистів НДР, ЧССР та Бразилії. Учасники чехословацького оркестру Карела Влаха відмовилися виконувати музичні твори, мотивуючи свій вчинок тим, що «у них траур»³⁹.

Протестні акції, викликані брутальним втручанням Радянського Союзу у внутрішні справи Чехословаччини, змусили Міністерство зв'язку СРСР видати розпорядження згідно з яким

«телеграми, які надходять на адресу ЧССР нікуди не передавати та зберігати їх на Київському центральному телеграфі до особливого розпорядження»⁴⁰.

³⁴ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1 (1972), пор. 7, арк. 109.

³⁵ Там само, пор. 8, арк. 99.

³⁶ Там само, пор. 7, арк. 217.

³⁷ Там само, пор. 9, арк. 42–45.

³⁸ Там само, пор. 8, арк. 35.

³⁹ Там само, пор. 7, арк. 245.

⁴⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 32, арк. 64.

Стривоженість пересічних громадян, які сприймали введення військ до Чехословаччини як затяжну військову баталію, що може призвести до негативних наслідків всередині країни та поза її межами, спонукало Тернопільський обком КПУ у перший день реалізації операції «Дунай» прийняти спеціальну постанову «Розподіл обов'язків між членами бюро обкому КПУ на період з 21 серпня 1968 р.», в якій на кожного члена та кандидата в члени бюро покладалася персональна відповідальність:

1. За масово-політичну роботу серед населення.
2. За роботу групи по збору відгуків, пов'язаних з подіями в ЧССР, дотримання календарного плану роботи партійних, радянських, профспілкових організацій в м. Тернополі.
3. За роботу промислових підприємств, транспорту, зв'язку та будівельних організацій.
4. За роботу торговельних організацій і підприємств сфери обслуговування населення та фінансових органів.

Посилений режим роботи секретар Тернопільського обкому І. Яровий відмінив лише 1 вересня 1968 р.⁴¹

Неоднозначна реакція українського суспільства на введення військ до ЧССР спонукало вище партійне керівництво республіки посилити проведення потужної пропагандистської роботи, завдання якої полягало якнайефективніше «використати партійно-господарський актив, досвідчених лекторів, політінформаторів і агітаторів для роз'яснення серед трудящих необхідності вжитих заходів для збереження соціалістичних завоювань в Чехословаччині». Тільки у Кіровоградській області на 28 серпня 1968 р. з питань чехословацьких подій було проведено 1082 зібрань трудових колективів, 148 мітингів, 586 партійних зборів, у роботі яких взяло участь більше ніж 260 тис. осіб⁴². В західних областях УРСР упродовж 23–26 серпня до роботи по роз'ясненню доцільності і своєчасності інтернаціональної допомоги чехословацькому народу було залучено 3 тис. лекторів-міжнародників⁴³.

До приборкання неприйнятної правлячому режиму у СРСР громадської думки стосовно подій у Чехословаччині залучалися і спецслужби. Серед різноманітних методів придушення інакodomства органи держбезпеки у зазначений період надавали перевагу

⁴¹ ЦДАГО України, ф. 17, оп. 1, спр. 118, арк. 123, 151.

⁴² Там само, ф. 1, оп. 25, спр. 5, арк. 42, 45.

⁴³ Там само.

профілактичним бесідам та «проробкам» за місцем роботи (так звані «обговорення» на радах робочої честі⁴⁴), ніж практиці порушення кримінальних справ, які тягнули за собою тривалий термін ув'язнення. Наприклад, за проведення антирадянської агітації і пропаганди у 1968 р. було засуджено 10 осіб (для порівняння у 1965 — 18 осіб; 1966 — 4; 1967 — 21; 1969 — 55)⁴⁵, а профілактовано (офіційне письмове попередження з вимогою «припинення політичної шкідливої діяльності та роз'яснення наслідків, які може спричинити її продовження») 581 особу, що на 120 осіб більше, ніж у 1967 р.⁴⁶

Тривала широкомасштабна офіційна пропаганда, зусилля силових структур по нейтралізації вогнищ вільнодумства дещо приглушили протестні настрої в Україні, пов'язані з жорсткою зовнішньою політикою КПРС. Нова хвиля протестів в республіці простежується на початку 1969 р., коли стало відомо про самоспалення 16 січня 1969 р. на площі Святого Вацлава у Празі чеського студента Яна Палаха. Збуренню громадської думки сприяв великий потік листів з Чехословаччини (за підрахунками КДБ при РМ УРСР, з 1 січня по 15 квітня 1969 р. з ЧССР на адресу приватних осіб України було направлено 58490 листів, з яких 614 містили ворожі висловлювання та антирадянські листівки⁴⁷). В черговий раз активність в оцінці чехословацьких подій демонструвала молодь. 22 січня 1969 р. в 9 год. 30 хв. у бібліотеці Київського державного університету ім. Т. Шевченка була знайдена листівка:

«Слава Яну Палаху!!! Ми вражені твоєю героїчною смертю, серця наші з тобою!!! Комсомольці»⁴⁸.

Першому секретарю ЦК КПУ П. Шелесту 19 лютого 1969 р. повідомили про розповсюдження листівок у приміщенні Луцького педагогічного інституту наступного змісту:

«Студенти! Надходить час і нам, як молоді Чехословаччини, підніматися на боротьбу з неправильною політикою Радянського уряду, проти ярма, що знову наклали на український народ!.. Геть Радянську владу! Всі на страйк! ЛПІ.»⁴⁹

⁴⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 5, арк. 201.

⁴⁵ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 3 (1974), пор. 5, арк. 284.

⁴⁶ Там само, арк. 24.

⁴⁷ Там само, пор. 4, арк. 262.

⁴⁸ Там само, пор. 1, арк. 12.

⁴⁹ Там само, оп. 1 (1972), пор. 2, арк. 200.

У березні 1969 р. Управлінням КДБ при РМ УРСР по Запорізькій області шляхом профілактики була припинена діяльність нелегальної групи з числа молоді, яка працювала на Дніпровському титаномангнієвому заводі. Василю Голобородьку, Роберту Ковпаку, Миколі Заваді, Даулету Ачмізову, Дмитру Добровольському інкримінувалося критика політики Радянського Союзу щодо стосунків з країнами соціалістичного табору⁵⁰.

Внаслідок оперативно-розшукових заходів вдалося виявити розповсюджувача листівок у м. Березовську Одеської області. Ним виявився учень школи-інтернату Віктор Козак, який на травневі свята 1969 р. прагнув привернути увагу городян на проблеми взаємовідносин СРСР та ЧССР⁵¹.

Солідарність з демократичним рухом в ЧССР громадськість України засвідчила і в ході виборів у місцеві ради депутатів трудящих, які відбулися 16 березня 1969 р. КДБ при РМ УРСР повідомляв ЦК КПУ про надписи на бюлетенях політичного шкідливого змісту:

«Свободу Чехословаччині, свободу політв'язням в нашій країні»;

«Брежнев — окупант Чехословаччини та Угорщини», знайдені на виборчих дільницях Києва та Мукачеве⁵².

Упродовж 1969 р. в Україні мала продовження серія арештів та судових процесів у зв'язку з протестами українських громадян проти вторгнення радянських військ у Чехословаччину. Захищаючи право сусідньої країни на самовизначення, вони, водночас, домагалися свободи і для власної Батьківщини. На початку 1969 р. Кіровоградський обласний суд засудив до шести років ув'язнення в таборах суворого режиму з наступним п'ятирічним засланням кандидата фізико-математичних наук, доцента, колишнього завідувача кафедрою фізики та загальнотехнічних дисциплін Георгія Дубовова, який написав і розповсюдив анонімного листа-звернення до всіх патріотичних організацій Чехословаччини⁵³.

Від імені вигаданого товариства «Симоненкові друзі»⁵⁴ поширював листівки з протестом проти агресії щодо Чехословаччині,

⁵⁰ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1 (1972), пор. 2, арк. 299–302.

⁵¹ Там само, оп. 3 (1974), пор. 2, арк. 219.

⁵² Там само, пор. 4, арк. 226, 227.

⁵³ ГДА СБ України, м. Кіровоград, спр. 12541-П, т. 1, арк. 14 зв.; ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1 (1972), спр. 2, арк. 53–57.

⁵⁴ Листівка від імені товариства «Симоненкові друзі» була розповсюджена 26 серпня 1968 р. у м. Черкаси. У ній зокрема зазначалося: «Від душі

русифікації України редактор Черкаського обласного управління друку, колишній помічник першого секретаря обкому партії, росіянин за національністю Михайло Ліхцов. Вироком Черкаського обласного суду від 15 жовтня 1969 р. він був засуджений до 5 років виправно-трудова таборів суворого режиму. Лише визначенням судової колегії з кримінальних справ Верховного суду УРСР термін ув'язнення М. Ліхцову скорочувався до трьох років⁵⁵.

Стільки ж отримав від радянського правосуддя комірик готової продукції Тернопільського заводу мінеральних вод Іван Курилас, який дозволив собі, перебуваючи на відпочинку у санаторії с. Яблунівка Бучацького району Тернопільської області, у розмовах з відпочиваючими критикувати внутрішню і зовнішню політику СРСР, аргументуючи необхідність створення незалежної Української держави⁵⁶.

Безпосередньо з подіями у Чехословаччині радянські спецслужби пов'язували пошкваллення серед духовенства і віруючих Української греко-католицької церкви. Крім масованої пропагандистської кампанії, спрямованої на компрометацію УГКЦ, проти її пастирів застосовувалися каральні заходи. Спроба Володимира Василика з смт. Тисмениця Івано-Франківської області порушити питання щодо реабілітації УГКЦ кваліфікувалася народним судом за ст. 62 КК УРСР, що передбачала тривалий термін ув'язнення⁵⁷. У жовтні 1968 р. зазнали переслідувань священники УГКЦ М. Дейнека, Й. Воронський, І. Цегельський, Г. Мотківський, П. Васишин, І. Лопотчак, В. Стернюк та ін. Під час обшуків у них вилучалася релігійна література, предмети культу⁵⁸.

вітаючи відрадні зміни в Чехословаччині, де народ однодушно повстав проти сталіністів та їх прибічників, ми, члени товариства "Симоненкові друзі", не ховаючись, заявляємо, що ще дужче посилюємо боротьбу, щоб волелюбні ідеї В. Симоненка, втілені ним у безсмертних поезіях і "шоденнику", згуртували маси і покликали до боротьби за торжество нашої української демократії, без засилля москалів. Хай живе вільна, демократична, щаслива Україна!». Див.: ГДА СБ України, ф. 16, оп. 3 (1974), пор. 3, арк. 239, 243.

⁵⁵ ГДА СБ України, м. Черкаси, спр. 12239-ФПД, т. 1, арк. 189–190; т. 2, арк. 77.

⁵⁶ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1 (1972), пор. 2, арк. 281–282; ГДА СБ України, м. Тернопіль, спр. П-914, арк. 82–83, 293.

⁵⁷ Український вісник. – 1970. – Вип. 1–2. Париж; Балтимор, 1971. – С. 58–59.

⁵⁸ Там само.

Залякати представників кліру і віруючих ставили за мету судові процеси над греко-католицьким духівництвом. Особливого розголосу набула справа ігумена монастиря редемптористів Василя Величківського. Провина 66-річного священнослужителя, на думку органів КДБ, полягала у «керівництві нелегальної уніатської церкви в західних областях», «очолюванні нелегального уніатського єпископату», «прагненні створити греко-католицький "синод"»⁵⁹. Спираючись на подібні звинувачення, Львівський обласний суд вироком від 23 вересня 1969 р. засудив В. Величківського за статтями 138 ч. II та 187 КК УРСР до 3 років позбавлення волі у виправно-трудова таборах⁶⁰.

Майже одночасно із справою В. Величківського управління Комітету держбезпеки при Раді Міністрів УРСР по Івано-Франківській області «форсувало» підготовку судового процесу над іншим греко-католицьким професором теології, сімдесятирічним Романом Бахталовським. Слідством по справі було встановлено, що «Бахталовський в останні роки займався підготовкою нових кадрів священників та монахів, в м. Коломия купив великий приватний будинок, в якому сподівався створити нелегальний жіночий монастир, проводив нелегальні зборища віруючих, обробляючи їх в антирадянському дусі»⁶¹. У звинувачувальних висновках йому ставилося у провину написання і поширення таких релігійних проповідей та статей, як «Про КСМ» (Комуністична спілка молоді — *Авт.*), «Рахіль», «Переднє слово», «Фатима», «Про спільне життя», «Чернеча родина», «Покликання», а також вже традиційна організаційна діяльність по створенню груп з метою відриву громадян від активної громадської діяльності⁶².

Як і в попередньому випадку, судова колегія Івано-Франківського обласного суду не врахувала похилого віку священника і 12 червня 1969 р. за ст.ст. 62 ч. I та 209 ч. I КК УРСР засудила його до трьох років виправно-трудова таборів суворого режиму з наступним п'ятирічним засланням⁶³.

Процеси Величківського, Бахталовського поклали початок черговій кампанії виявлення греко-католиків у державних органах,

⁵⁹ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1 (1972), пор. 5, арк. 68–69.

⁶⁰ Там само, пор. 2, арк. 278–279; ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 205, арк. 94.

⁶¹ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1 (1972), пор. 7, арк. 123–125.

⁶² ГДА СБ України, м. Івано-Франківськ, спр. 7497-П, арк. 246–252.

⁶³ Там само, арк. 330–331.

громадських організаціях, науково-дослідних установах, вищих навчальних закладах.

У поле зору апаратів Уповноважених у справах релігійних культур та відповідних підрозділів спецслужб потрапляли, перш за все, організації та установи, які надавали працівникам можливість здійснювати відрядження як в межах України, так і республік. Завдяки такій пильності «уніатське підпілля» було виявлене у Львівському обласному аптекоуправлінні, в якому на основі угод працювали заготівельниками лікарських рослин вісім греко-католицьких священиків. Останні, як з'ясували «компетентні органи», роз'їжджаючи, здійснювали богослужіння і виконували потреби віруючих⁶⁴.

Заступник начальника V Управління КДБ СРСР П. Бобков вважав за необхідне звернути увагу на діяльність релігійного угруповання, що об'єднувалося навколо колишнього греко-католицького священика, працівника львівської туберкульозної лікарні Смаля, яке, на його думку, «мало антирадянську спрямованість»⁶⁵.

Комплекс оперативних заходів, задіяний для нейтралізації руху за легалізацію УГКЦ, дав змогу голові КДБ при РМ УРСР В. Нікітченку у звіті про підсумки діяльності органів держбезпеки за 1969 р. стверджувати:

«Викрита та припинена діяльність уніатського єпископату⁶⁶. При-тягнуті до кримінальної відповідальності керівник цього єпископату Величківський та колишній настоятель монастиря редемптористів Бахталовський. В ході проведеної роботи вилучено велику кількість ідеологічно шкідливої та антирадянської літератури, наклепницьких документів, дві фотолабораторії, іконописна майстерня, друкарські машинки, магнітофон, велику кількість стрічок із записами зарубіжних радіопередач, близько 8 тис. карбованців грошей»⁶⁷.

Разом з тим, слід зазначити, що, незважаючи на переслідування та репресії, широкий арсенал пропагандистських засобів, придуши-

ти правлячому режиму громадський рух за відродження УГКЦ так і не вдалося.

Аналіз виявлених і опрацьованих документів дають підстави стверджувати, що події у Чехословаччині 1968 р. привертали увагу широких верств населення України. Інформацію про спроби демократичного оновлення соціалізму у сусідній країні жителі УРСР (особливо західних областей республіки), на відміну від населення інших регіонів СРСР, черпали як з радянських засобів масової інформації (газети, журнали, телебачення), так і в ЗМІ ЧССР, а також в ході численних персональних контактів з громадянами Чехословаччини.

Незважаючи на зусилля радянської пропагандистської машини, не все населення УРСР сприймало стереотипи, вироблені ідеологічним апаратом КППС щодо «Празької весни». Розуміння необхідності створення нової моделі соціалістичної демократії у ЧССР знаходило позитивний відгук серед українських інтелектуалів, спонукало останніх боротися за втілення в життя ідей свободи та незалежності у власній країні.

Моніторинг громадської думки, здійснений радянськими спецслужбами після введення військ Варшавського договору до ЧССР, засвідчив наявність критичного ставлення громадян до зовнішньої політики КППС. За спостереженнями КДБ значне число населення УРСР не підтримувало офіційну версію застосування армії у чехословацькій кризі, яка зводилася до формулювання:

«введення військ було відповіддю радянського керівництва на прохання “здорових сил” у керівництві ЧССР».

«Вимірювання температури» українського соціуму у світлі подій «Празької весни» вказувало, що спогади про угорську революцію 1956 р., яка повільно витіснялася з суспільної пам'яті, остаточно так і не зникли.

Публічні виступи української інтелігенції проти недоліків радянського ладу співзвучні чеському демократичному рухові будуть зведені нанівець правлячим режимом наприкінці 1960 – початку 1970-х рр. шляхом ідеологічних чисток наукових та творчих організацій і перманентних політичних репресій проти інакодумців. Процес мирної та еволюційної трансформації радянського тоталітаризму, розпочатий у ході «хрущовської відлиги» буде остаточно згорнуто на користь «епохи застою».

⁶⁴ ДАРФ, ф. 6991, оп. 6, спр. 82, арк. 35.

⁶⁵ РДАНІ, ф. 5, оп. 60, спр. 61, арк. 13.

⁶⁶ За даними органів КДБ, до нелегального уніатського єпископату входило 5 осіб: В. Величківський (керівник, який за дорученням кардинала Й Сліпого висвятив 3 нових єпископів), колишній ректор духовної семінарії Чорняк, монахи Стернюк, Курчаба (м. Львів) та Слезюк (м. Івано-Франківськ). Див.: ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1 (1972), пор. 5, арк. 68–69.

⁶⁷ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 3 (1974), пор. 5, арк. 22.